

GENEL TÜRK TARİHİ

ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

Cilt/Volume 6, Sayı/Issue 12, Temmuz/July 2024, ss. 411-424.

Geliş Tarihi–Received Date: 06.03.2024 Kabul Tarihi–Accepted Date: 23.05.2024

ARAŞTIRMA MAKALESİ – RESEARCH ARTICLE

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN’DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI*

 110.53718/gttad.1447957

 CİHAN YALVAR**

ÖZ

Orta Asya bozkırlarının devamı olarak bilinen ve Avrupa içlerine kadar uzanan toprakların merkezinde, genellikle geçiş noktası ve sığınma bölgesi olarak kullanılan ve bu anlamda stratejik öneme haiz olan Kuzey Kafkasya, Türk kavimleri ve toplulukları için hiç şüphesiz Orta Asya kadar önemli bir bölge olarak karşımıza çıkmaktadır. Tarihin ilk dönemlerinden günümüze kadar geçen süre içerisinde sözü edilen bu bölgede sürekli olarak Türk toplulukları ya da kavimleri arasında hakimiyet mücadelelerinin yaşanması da bu durumu gözler önüne sermektedir. Asya ve Avrupa’ya ulaşma anlamında bir kapı vazifesi gören bu mümbit coğrafyanın en önemli bölgelerinden birisini Dağıstan toprakları oluşturmaktadır. Batıda Çeçenistan Cumhuriyeti, kuzeyde Kalmukya Cumhuriyeti, kuzeybatıda Stavropol Krayı, güneyde Azerbaycan Cumhuriyeti, güneybatıda ise Gürcistan ile sınırdış olan Dağıstan Cumhuriyeti, Kuzey Kafkasya tarihi içerisinde önemli bir yerde bulunmaktadır. Kuzey Kafkasya’nın doğusunda bulunan Dağıstan topraklarının ne denli önemli olduğu günümüzde bölgede yaşayan halkların çeşitliliğini göz önüne getirdiğimizde daha iyi anlaşılabilir. Yukarıda da bahsedildiği gibi sözü edilen bu bölgenin zengin tarihî ve kültür yapısında etkili olan milletlerden birisi de Türklerdir. Bu bağlamda bölgedeki Türk hâkimiyetinin İskitlerden başlayarak Hunlara kadar, Hunlardan Hazarlara kadar ve son olarak Uzlardan Kuman-Kıpçaklara kadar olan dönemler altında üç aşamalı olarak incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Milattan Önce VII. yüzyıldan başlayarak, makalemizin konusu dahilinde XIII. yüzyıla kadar çeşitli Türk kavim ve topluluklarının genel anlamda Kuzey Kafkasya’da özel olarak ise Dağıstan ve çevresindeki hakimiyetlerinin bölgenin tarihinde derin izler bıraktığı görülmektedir. Bu derin izler günümüzde dahi görülmekle beraber bu izler özellikle bölgedeki yer isimlerinde sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Dağıstan topraklarına nüfuz ederek bölgede en kalıcı etkiyi bırakan Türk topluluğu ise hiç şüphesiz ki Türk halkları arasında katalizör boy olarak bilinen Kuman-Kıpçaklardır. Bu etkinin yegâne sebebi ise bize göre Kuman-Kıpçakların, XIII. yüzyıla kadar Dağıstan coğrafyasına en son nüfuz etmiş olan Türk topluluğu olmasıdır. Makalede de bahsedileceği üzere bu etkinin özellikle günümüzde Dağıstan’da yaşamakta olan Kumuklar üzerinde görüldüğünü ifade edebiliriz. Kuman-Kıpçakların Dağıstan’ın bozkır, dağ önü ve zaman zaman dağ etekleri bölgelerindeki hâkimiyetlerinin XII. yüzyılın başında başladığı göz önüne getirilirse, onların Moğolların bölgede görülmelerine kadar geçen süre içerisinde yani yaklaşık yüz on beş sene Dağıstan ve çevresinin önemli aktörleri arasında yer aldıklarını ve bu bağlamda bu süre zarfında bölgede kendilerine ait maddî öğeler bıraktıklarını da rahatlıkla ifade edebiliriz. Bu makalede başlangıç olarak İskitlerden itibaren Kuman-Kıpçaklara kadar Dağıstan ve çevresindeki topraklardaki Türk kavimlerinin ya da topluluklarının hakimiyetleri ve Kuman-Kıpçakların Kuzey Kafkasya’da ve Dağıstan topraklarında ilk kez görülmeleri açıklığa kavuşturulacaktır. Sözü edilen bu konulardan hemen sonra ise Gürcü kronikleri tarafından Derbent Kuman-Kıpçakları olarak isimlendirilen Kuman-Kıpçak grubu hakkında bilgiler verilerek onların hakimiyet ve yerleşme sahaları, bir süre de olsa Derbent Emirliği’nde hâkimiyetlerine geçirmeleri ve Moğolların bölgeye gelişleri ile birlikte Kuzey Kafkasya genelinde Kuman-Kıpçak hâkimiyetinin son bulmasının yanında Kuman-Kıpçakların gerçekleşen bu olay sonrasında Kumukların etnik oluşumlarına katkıda bulunmasından bahsedilecektir. Son olarak ise Kuman-Kıpçakların bölgede bıraktıkları

* Bu makale, Cihan Yalvar tarafından 2024 yılında Yeditepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tarih Anabilim Dalı’nda yazılmış olan “XI.-XIII. Yüzyıllarda Kuzey Kafkasya’da Kuman-Kıpçaklar” isimli doktora tezinin içeriğinden üretilmiştir.

** Dr. Öğr. Görevlisi, Yalova Üniversitesi, Rektörlük, Yalova/TÜRKİYE, E-Posta: cihan_yalvar@outlook.com, ORCID ID: 0000-0002-2791-4393.

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

izler kapsamında onlardan kalan bazı yer isimleri, bazı mezarlar ve kurganlar ile taş heykeller hakkında bilgiler verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Dağıstan, Derbent Emirliği, Kuman-Kıpçaklar, Kurgan, Mezar, Taş Heykel.

THE PRESENCE OF CUMAN-KIPCHAKS IN DAGESTAN IN XII-XIII. CENTURIES

ABSTRACT

The North Caucasus, known as the continuation of the Central Asian steppes and located in the center of the territories extending into Europe, is often used as a transit point and asylum zone and is of strategic importance in this sense, undoubtedly appears as an important region as Central Asia for the Turkish tribes and communities. The fact that there have been continuous struggles for dominance in this region between Turkish communities or tribes in this region, which have been mentioned from the first periods of history to the present days, also demonstrates this situation. The territory of Dagestan constitutes one of the most important regions of this magnificent geography, which acts as a gateway in the sense of reaching Asia and Europe. The Republic of Chechnya in the west, the Republic of Kalmykia in the north, the Stavropol Krai in the northwest, the Republic of Azerbaijan in the south, and the Republic of Dagestan, which borders Georgia in the southwest, occupies an important place in the history of the North Caucasus. It is better understood how important the territory of Dagestan, located in the east of the North Caucasus, is when we take into account the diversity of peoples living in the region today. As mentioned above, one of the nationalities that are influential in the rich historical and cultural structure of this region is the Turkish tribes or communities. In this context, we think that the Turkish dominance in the region should be examined in three stages, starting from the Scythians to the Huns, from the Huns to the Khazars, and finally from the Uzes to the Cuman-Kipchaks periods. Starting from B.C. VII., the century XIII. within the subject of our article, it is seen that the dominions of various Turkish tribes and communities in the North Caucasus in general and in Dagestan and its surroundings in particular have left deep traces in the history of the region up to the present day. Although these deep traces can be seen even today, these traces are often encountered, especially in place names in the region.

The Turkish tribe or community that has left the most lasting impact on the region by penetrating the territory of Dagestan is undoubtedly the Cuman-Kipchaks. The fact that they are the Turkish community that has penetrated the geography of Dagestan for the last time is actually the only reason for this effect. As will be mentioned in the article, we can state that this effect is especially seen on the Kumuks living in Dagestan today. Cuman-Kipchaks domination were started the beginning of the XII. century in the steppes, mountain fronts and sometimes mountain foothills regions of Dagestan and they were among the important actors of Dagestan in the period leading up to the appearance of the Mongols in the region, Cuman Kipchaks its surroundings for about a hundred and fifteen years. We can also easily state that the Cuman-Kipchaks left their own material items in the region during this time. As a beginning in this article, the dominions of the Turkish tribes or communities in Dagestan and the surrounding lands from the Scythians to the Cuman-Kipchaks and it will be clarified that Cuman-Kipchaks were seen for the first time in the North Caucasus and on the territory of Dagestan. Immediately after these issues mentioned, information was given about the Kuman-Kipchak group, which was called the Derbent Kuman-Kipchaks by the Georgian chronicles, and their areas of domination and settlement and at least for a while, they took over the sovereignty in the Emirate of Derbent and with the arrival of the Mongols in the region, the Kuman-Kipchak domination ended throughout the North Caucasus. After this event, it will be explained that the Cuman-Kipchaks contributed to the ethnic formation of the Kumuks. Finally, within the scope of the traces left by the Cuman-Kipchaks in the region, information will be given about some place names, some tombs and kurgans and stone statues left by them.

Keywords: Dagestan, Emirate of Derbent, Cuman-Kipchaks, Kurgan, Tomb, Stone Statue.

GİRİŞ

Doğuda Hazar Denizi, kuzeyinde Kalmukya, güneyinde Azerbaycan, güney batısında Gürcistan ve kuzey batısında Çeçen ve İnguş toprakları ile sınırlı olan¹ Dağıstan'da Türklerin ilk kez görülmeleri İskitler ile başlatılacak olursa bu tarih MÖ VII. yüzyıla kadar geri götürülebilir. İskitlerin ardından MS IV. yüzyılda Hunlar ile Türklerin Dağıstan bölgesini Türkleştirmeye kesin olarak başladıkları görülmektedir. Bu minvalde sözü edilen yüzyılın sonlarına doğru Dağıstan'ın dağ önu olarak ifade edilen bölgelerinde Hunlar ile Sabirlerin hâkim oldukları bilinmektedir.² Hunların ve Sabirlerin ardından bölgenin Türkleşme sürecinin VI.-VII. yüzyıllarda da devam ettiği görülmektedir. VI. yüzyılda Gök-Türklerin, VII. yüzyılda ise Gök-Türklerin batı kanadı olarak bilinen Batı Türk

¹ Ziya Musa Buniyatov, "Dağıstan", *DİA*, 8. Cilt, İstanbul, 1993, s. 404; Özdemir Özbay, *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2. Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara, 1999, s. 231-232.

² Gadji Saidoviç Fedorov, "K Etnogenezi Kumikov", *Dagestan v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, s. 159.

Kağanlığı içerisinde bulunan bazı grupların, genel olarak Kuzey Kafkasya'da³ özel olarak ise Dağıstan ve çevresinde yer alan bozkır bölgelerine ve dağ eteklerine nüfuz ettikleri anlaşılmaktadır.⁴ VII.-IX. yüzyıllara gelindiğinde bölgenin Türkleşme sürecinin Hazar Kağanlığı⁵ ile devam ettiği görülmektedir.⁶ IV. yüzyıldan başlayarak aşamalı bir şekilde XIII. yüzyıla kadar uzanan bu sürecin, zirve yaptığı tarihler ise X.-XIII. yüzyıllar olarak bilinmektedir. Zikredilen yüzyıllarda Uzların ve Kuman-Kıpçakların bölgede kalıcı etkiler bıraktıkları günümüzde dahi görülmektedir.⁷

Genel anlamda bakıldığında yukarıda isimleri zikredilen Türk kavimleri ve toplulukları, Dağıstan coğrafyasında bölgenin bozkır, dağ önü ve zaman zaman da dağ etekleri kısımlarına nüfuz ederek bölgenin tarihinin yanı sıra etnik oluşumunda da önemli roller üstlenmişlerdir. Yukarıda da ifade edildiği gibi IV. yüzyıl ile XIII. yüzyıllar arasında kapsayan bu dönemde bu bölgenin yukarıda zikredilen kısımları Türkçe konuşan kavimlerin ya da toplulukların merkezi haline geldiği de ifade edilmektedir.⁸ Hazar Kağanlığı'nın bölgedeki egemenliklerinden önce Dağıstan'da görülmüş olan bazı Türk kavimlerinin ya da topluluklarının bölgenin yapısını değiştirdikleri ifade edilse de bu değişimin Kuman-Kıpçakların bölgede görülmeleri ile belirleyici duruma geldiği rahatlıkla ifade edilebilir. Sözü edilen bu sürecin sonucunda karşılaştığımız en büyük ve önemli sonuç ise aşağıda da bahsedileceği üzere günümüzde Dağıstan'da yaşamakta olan Kumukların dillerinin Kuman-Kıpçak özelliklerini göstermesi ile açıklanmaktadır.⁹

1. Kuman-Kıpçakların Kuzey Kafkasya'da ve Dağıstan'da İlk Kez Görülmeleri Üzerine

XI. yüzyılın ortası ile XII. yüzyılın başlarında, Kuman-Kıpçakların Deşt-i Kıpçak sahasında beş gruptan oluştuğu bilinmektedir. Bu gruplar sırasıyla: Orta Asya (Altay-Sibirya), Volga-Yayık (Kazakistan-Ural), Doneç-Don, Aşağı Dinyeper (Lukomorski) ve Tuna bölgesinde bulunan Kuman-Kıpçaklardan oluşmaktaydı.¹⁰ XI. yüzyılın sonundan itibaren yukarıda da sözü edilen Don Kuman-Kıpçaklarına ait olan bazı grupların, Tmutorokan Knezliği üzerinden Kuzey Kafkasya'ya nüfuz ettikleri bilinmektedir.¹¹

Onların sözü edilen yüzyılın sonunda bölgede görülmeleri hem arkeolojik veriler ile¹² hem de bölgenin tarihi hakkında bilgi aldığımız en önemli kaynaklar içerisinde yer alan Gürcü kronikleri tarafından da kanıtlanmaktadır.¹³

XI. yüzyılın sonunda, yukarıda adı zikredilen knezlik üzerinden, Kuzey Kafkasya'ya nüfuz etmeye başlayan Kuman-Kıpçaklar, başlangıçta bölgede kendileri için en uygun yer olarak addettikleri Kuban Nehri civarına

³ Ahmet Taşağıl, *Gök-Türkler I,II,III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018, s. 214-229.

⁴ Yakob Aleksandroviç Fedorov, *İstoriçeskaya Etnoğrafiya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1983, s. 115; Magomed Gadjeviç Gadjeviç, Omar Malamagomedoviç Davudov, Amri Rzaeviç Şihaidov, *İstoriya Dagestana s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XV. Vv.*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale 1996, s. 374.

⁵ Hazar Kağanlığı'nın Kafkasya civarındaki hareketleri hakkında detaylı bilgi için bkz. Gökçe Yükselen Peler, *Derbendname*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017.

⁶ Hazarlar hakkında detaylı bilgi için bkz. Altay Tayfun Özcan, *Hazar Kağanlığı ve Etrafındaki Dünya*, Kronik Kitap, İstanbul 2019; Mihail İllarionoviç Artamonov, *Hazar Tarihi Türkler, Yahudiler, Ruslar*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2008; Murad Gadjeviç Magomedov, *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1983.

⁷ Ahmet Taşağıl, *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021, s. 237.; Gadjeviç, Davudov, *age*, s. 375.

⁸ Sakinat Şihamedovna Gadjeva, *Kumiki İstoriçeskoe Proşloe Kultura Bıt, Kniga Pervaya, Dagestanskoe Knijnoe İzdatelstvo*, Mahaçkale 2000, s. 66.; Gökçe Yükselen Abdurrazak Peler, "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, 2013, s. 171; Akdes Nimet Kurat, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara, 1992, s. 98.

⁹ Fedorov, *age*, s. 116; Peter Benjamin Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ötüken, İstanbul 2014, s. 399.

¹⁰ Damir Mavlyaveviç İshakov, İskander Lerunoviç İzmaylov, *Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI. pervoy Çetverti XV.*, İman, Kazan 2000, s. 47; Mualla Uydu Yücel, "Kumanlar (Kıpçaklar)", *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul, 2015, s. 547-548; Laszlo Rasonyi, *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971, s. 140; Ahmet Gökbel, *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken, İstanbul, 2000, s. 39; Aşlı Çandarlı Şahin, *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara, 2019, s. 56-57.

¹¹ Svetlana Aleksandrovna Pletneva, *Polovtsı*, Nauka, Moskova 1990, s. 98; Grigoriy Mihayloviç Kudryavtsev, *Polovetskaya Zemlya XI-XIV. Vekov: İstoriya i Kultura*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Federalnoe Gosudarstvennoe Byudjetnoe Obrazovatelnoe Uçrejdenie Vışşego Obrazovaniya, Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet (SPBGU), Sankt-Peterburg 2017, s. 30; Oleg Valereviç Ratuşniyak, "Adıgı, Alanı i Polovtsı Na Kubanı v X-seredine XIII. Vv.", *İstoriya Kubanı s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XX. Veka*, ed. V.V. Serdeçniya, OİPTS Perepektivi Obrazovaniya, Krasnodar 2004, s. 59; Aleksandr Vilyamoviç Gadlo, *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza X-XIII. Vv.*, İzdatelstvo S. Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1994, s. 150; Cihan Yalvar, "Gürcü Kaynaklarında İlk Kez Görülmelerinden Moğol İstilasına Kadar Gürcistan'da Kıpçaklar ve Çevre Bölgeler Üzerinde Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 124, 2020, s. 282.

¹² Petr Mihayloviç Koltsov, "Naselenie Severo-Zapadnogo Prikaspiya v Drevnyuyu Srednevekovuyu Epohi", *Koçevnie Narodu Yuga Rossii: İstoriçeskij Opit i Sovremennost, Material Rosiyskoy Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnim Uçastiem 16-19 Marta 2016 g.*, ed. A.N. Komandjiaev, FGOBU BO, Elitsa 2016, s. 49; Vladimir İliç Sizov, "Vostoçnoe Pobereje Çernago Morya Arheoloğiçeskiya Ekskursii", *Material Po Arheoloğii Kavkaza*, C.2, 1889, s. 97-100; Nikolay İvanoviç Veselovskiy, "Otçet O Paskpkah, Proizvedennih V 1894 G. N.İ. Veselovskim V Tavriçeskoy Gub. İ Kubanskoy Obl. Otçet Imperatorskoy Arheoloğiçeskoy Kommissii", *Tipografiya Glavnago Upravleniya Udblov*, Sanktpeterburg 1896, s. 82-85.

¹³ Leonti Mroveli, *Jizn Kartliyskih Tsarey*, İzvlçenie Svedeniy Ob Abazah, Narodah Severnogo Kavkaza i Dagestana, çev. G.V. Tsulaya, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1979, s. 5; *Kartlis Tshovreba A History Of Georgia*, ed. R. Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 84; *Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, ed. R. Metreveli, İzdatelstvo Artanuji, Tbilisi 2008, s. 82.

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

yerleşmek suretiyle buradan Kuzey Kafkasya'nın doğusuna ilerleyerek Hazar önü bozkır bölgesinden günümüz Kalmukya ve Derbent topraklarına kadar uzanan bölgeye ulaşmışlardır.¹⁴ XII. yüzyıla gelindiğinde Kuman-Kıpçakların Don Nehri'nin güneyinden başlayarak Kuzey Kafkasya'nın bazı bölgelerini de içeren hakimiyetleri tarihi Derbent şehrine kadar uzanmaktaydı.¹⁵ Bu yüzyılda onların Kuzey Kafkasya'daki güney sınırları Kobu-Başı, Storojevaya, İspravnaya, Kubina, Mineralny Vodu¹⁶, dan oluşurken, batı sınırları Kuban Nehri, doğu sınırları ise Terek Nehri ve Derbent'i kapsayan bölgelerden meydana gelmekteydi.¹⁷

Kuman-Kıpçakların Kuzey Kafkasya topraklarında ilk kez görülmelerini ifade ettikten sonra onların Dağıstan ve çevresinde ne zaman görüldükleri konusunu açıklığa kavuşturmak gereklidir. Bu konuda birden fazla görüşün olduğunu ifade ettikten sonra bu görüşleri aktararak fikrimiz doğrultusunda bu konuya açıklık getirmeye çalışacağız. Kuman-Kıpçakların, Dağıstan ve çevresinde görülmeleri konusunda öne sürülen görüşlerden birisi Gadlo'ya aittir. Gadlo'nun ifade ettiğine göre Don Kuman-Kıpçaklarının lideri olan Saruhan (Şarukan) oğlu Atrak'ın ve beraberindekilerin Kuzey Kafkasya'ya göç etmelerinden önce Dağıstan topraklarında bir Kuman-Kıpçak grubu bulunmaktaydı. Ona göre, Gürcü kronikleri tarafından Derbent Kuman-Kıpçakları olarak isimlendirilen bu grup, XI. yüzyılın sonlarında Dağıstan ve çevresinde göçebelik yapmaktaydılar. Dağıstan ve çevresinde bulunan bu grup tıpkı Atrak ve beraberindekiler gibi Don Kuman-Kıpçak birliğine bağlı gruplardan müteşekkildi. Gadlo'nun belirttiğine göre bu grup sadece Dağıstan ve çevresinde değil, Kuzey Kafkasya'nın muhtelif bölgelerinde de görülmekteydiler.¹⁸ Bu konuda öne sürülen bir diğer görüş Ançabadze'ye aittir. Ona göre Kuzey Kafkasya'ya nüfuz eden Kuman-Kıpçaklar, XI. yüzyılın sonundan başlayarak aşamalı bir şekilde Çeçen-İnguş toprakları içinde bulunan vadiler, ovalar üzerinden Dağıstan ve çevresine nüfuz etmişlerdir.¹⁹

Pilipçuk'a göre Kuman-Kıpçakların Hazar Denizi ve çevresinde görülmeleri XI. yüzyılın ilk yarısına tarihlendirilmelidir.²⁰ Son olarak Kuman-Kıpçakların sözü edilen bölgede ilk kez görülmeleri Abarakov ile Davudov'a göre ise XI. yüzyılın sonuna denk gelmektedir.²¹ Yukarıda ifade edilen dört görüş göz önüne alındığında Kuman-Kıpçakların XI. yüzyılın ilk yarısında ve aynı yüzyılın sonunda Dağıstan ve çevresinde görülmeleri pek mantıklı gözükmemektedir. Bu konuda Gmirya tarafından öne sürülen görüşe göre Kuman-Kıpçaklar XII. yüzyılın başından itibaren bölgede görülmeye başlamışlardır.²² Gmirya'nın görüşü bizim tarafımızdan da bu konuda kabul edilebilecek en mantıklı görüştür. Aşağıda da görüleceği üzere Kuzey Kafkasya'nın doğusunda Kuman-Kıpçaklara ait olan maddi öğeler de bu durumu gözler önüne sermektedir.

2. Derbent Kuman-Kıpçakları

XII. yüzyılın başından XIII. yüzyılın 20'li yıllarına kadar Dağıstan'da hakimiyet sürmüş olan Kuman-Kıpçaklar denilince karşımıza Derbent Kuman-Kıpçakları ismiyle anılan grup çıkmaktadır. Gürcü kronikleri arasında Derbent Kuman-Kıpçaklarından ilk kez IV. David'in hakimiyet yıllarının anlatıldığı *Kralların Kralı David'in Hayatı* isimli anonim kronikte bahsedilmektedir. Zikredilen bu grubun yaşadığı bölgeler ve bu bölgelerde kime tabi olarak yaşamlarını sürdürdükleri konuları yukarıda da ifade edildiği gibi tam anlamıyla belli değildir. Bu konuda birden fazla görüş öne sürülmüştür. Bu hususta Gadjeva, Derbent Kuman-Kıpçaklarının tarihi Derbent şehrinin kuzeyinde yaşamış olduklarını ifade ederken²³, Ançabadze'ye göre Derbent Kuman-Kıpçakları Dağıstan önü olarak isimlendirilen topraklarda yaşamaktaydılar.²⁴ Onların Dağıstan toprakları içerisinde nerede yaşadıklarına ait bir diğer görüş Pilipçuk tarafından öne sürülmüştür. Pilipçuk'un öne sürdüğü görüşe göre Derbent Kuman-Kıpçakları Hazar Denizi'nden Ergeni²⁵'ye buradan da güneyde Kafkas Dağlarına kadar uzanan bölgede faaliyet göstermekle beraber onların güney sınırları Derbent Emirliği'nin topraklarına kadar ulaşmaktaydı.²⁶ Bu

¹⁴ Yakob Aleksandroviç Fedorov, Gadji Saidoviç Fedorov, *Rannie Tyurki Na Severnom Kavkaze*, Moskovskogo Universiteta, Moskova 1978, s. 100; Pletneva, *age*, s. 98-99, 116; Yalvar, *agm*, s. 282.

¹⁵ Hadji Ahmedoviç Hizriev, "Vzaimootşeniya Çeçni S Sosednimi i Narodami i Rusyu v Period Rannego Srednevekova", *Materiali Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii 25-27 Dekabrya 2002*, ed. R.H. Dadaşeva, S.S. Magamadova, Kompleksny Nauçno-İssledovatel'skiy İstitut Rossiyskoy Akademii Nauk, Grozniy, 2003, s. 327; Natalya Nikolaevna Velikaya, Sergey Leonidoviç Dudarev, *Etnogenez i Etnopolitiçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza (Drevnosti, Srednevekove, Novoe Vremya)*, Dizayn-Studiya B, Armavir 2019, s. 130.

¹⁶ Asker Magometoviç Bayramkulov, *K İstorii Alanskoy Onomastiki i Toponimiki*, Karaçaevo-Çerkesskoe Respublikanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çerkessk 1995, s. 43.

¹⁷ Pavel Sergeevič Uspenskiy, "Mogilniki s Truposojjeniyami VIII.-XIII. Vv. Na Severo-Zapadnom Kavkaze (Dinamika Areala Pogrebalnogo Obryada)", *Rossiyskaya Arheologiya*, C.4, 2013, s. 97.

¹⁸ Gadlo, *age*, s. 148.

¹⁹ Giorgi Anchabadze, *The Vainaks (The Chechen And Ingush)*, Caucasian House, Tbilisi 2009, s. 37.

²⁰ Yaroslav Valentinoviç Pilipçuk, "Mejnetiçeskie Otnoşeniya Na Kavkaze (Kıpçakskiy Faktor)", *Materiali i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, C.13, 2012, s. 73.

²¹ Ali İsmailoviç Abakarov, Omar Malamagomedoviç Davudov, *Arheologiçeskaya Karta Dagestana*, Nauka, Moskova 1993, s. 105.

²² Lyudmila Borisovna Gmirya, "Politiçeskie Obrazovaniya Prikaspiyskogo Dagestana v Postarabskiy Period (IX.-X. vv)", *Dagestan v Epohu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, ed. M.A. Aglarov, İstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, s. 186.

²³ Gadjeva, *age*, s. 54.

²⁴ Zurab Vianoroviç Ançabadze, "Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannim Gruzinskih Letopisey XI-XIV Vekov", *Materiali Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçaevskego Narodov*, ed. R.M. Thaşovoka, E.T. Hakuşev, M. M. Tsoraev, Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, s. 118.

²⁵ Burası günümüzde Kalmukya Cumhuriyeti toprakları içerisinde yer alan bir bölgedir.

²⁶ Pilipçuk, a.g.m., s. 76.

konuda bizce öne sürülen en mantıklı görüş Ahincanov'a aittir. Ahincanov'a göre Kuman-Kıpçakların Dağıstan'ın sahil kısmına yakın yerleri de kapsayan bölgelere sokuldukları göz önüne getirilirse onların Derbent şehrine kadar uzanan düzlük bölgelerde yaşadıkları rahatlıkla ifade edilmektedir.²⁷

Yukarıda öne sürülen tüm görüşler göz önüne alındığında bize göre Derbent Kuman-Kıpçakları başlangıçta Dağıstan'ın kuzeyini içeren düzlük bölgelerden Terek Nehri'ne kadar uzanan sahada yaşamakta olan Kuman-Kıpçaklar arasındayken daha sonrasında aşağıda da görüleceği gibi bu bölgeden ayrılarak Derbent Emirliği'nin topraklarına gitmişlerdir. Onların tarihî Derbent şehrini ve Derbent Emirliği'ni tercih etmelerinin bir sebebi de tıpkı Tmutorokan Knezliği ve çevresinde olduğu gibi Derbent ve çevresinden tarihî ipek yolunun bir kısmının geçmesidir. Orta Asya topraklarını geçerek Hazar Denizi çevresinden, Terek Nehri sahiline ve ardından Kuban Nehri havzasına ulaşan ipek yolu²⁸, Kuman-Kıpçakların Derbent ve çevresinde görülmeleri ile yakından alakalıdır.²⁹

Derbent Kuman-Kıpçakları hakkında en doğru bilgi Kuzey Kafkasya tarihi için en önemli kaynaklar arasında yer alan Gürcü kroniklerinde saklıdır. Yukarıda bahsedilen anonim Gürcü kronikleri arasında yer alan *Kralların Kralı David'in Hayatı* isimli Gürcü kroniğinde ifade edildiğine göre 1120'li yıllarda bu grup bölgede önemli bir güç olarak bilinen Derbent Emirliği'ne hizmet etmekteydiler.³⁰ Bu kroniğin verdiği bilgi ışığında bizim görüşümüze göre de Derbent Kuman-Kıpçakları ismi onlara Derbent ve çevresinde yaşamış olmalarından ziyade onların Derbent Emirliği'ne tabi olarak yaşamış olmalarından kaynaklanmaktadır. Katıldığımız bir diğer görüşe göre Derbent Kuman-Kıpçakları ismiyle bilinen bu grup sözü edilen emirlik içerisinde paralı askerler olarak görev almaktaydılar.³¹ Genel anlamda Kuman-Kıpçak tarihine bakıldığında da onların pek çok devlet içerisinde paralı asker olarak görev almış olmaları da fikrimizin dayanaklarından birisidir. Konunun bu kısmında Kuman-Kıpçakların, Dağıstan ve çevresinde görülmeleri ile Derbent Emirliği içerisinde bazı olayların yaşandığı görülmektedir. Bu bağlamda bizim için yaşanan en önemli olay emirlik içerisinde gücü ele geçiren bazı liderlerin kendi yönetimini ya da emirlik içerisinde kendi hâkimiyetlerini kurmak istemeleridir.³²

Sözü edilen bu durum değişikliğini dikkate aldığımızda, XII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Derbent Emirliği ve hâkim olduğu topraklar çevresinde Müslümanların egemenliklerini kaybettikleri görülmektedir.³³ Müslümanların emirlik içerisindeki hakimiyetlerini kaybetmelerinin ardından emirliğin tahtına Kuman-Kıpçak soylu olan liderlerin geçtiği görülmektedir. Sözü edilen bu liderlerin ilki, Bekbars b. Muzaffer (Muzaffer oğlu Baybars) ismiyle bilinen bir beydir. Sözü edilen bu kişinin 1170-1180 yılları arasında on yıllık bir süre zarfında Derbent Emirliği'nin hâkimi olduğu görülmektedir.³⁴ Bekbars b. Muzaffer'in ardından XIII. yüzyılın başına kadar Derbent Emirliği'nde hâkimiyetin Kuman-Kıpçakların elinde olduğu ifade edilmektedir.³⁵ Derbent Emirliği içerisinde Kuman-Kıpçak soylu beylerin hâkimiyetleri arkeolojik veriler ile de desteklenmektedir. Bu konuda özellikle E.A. Pahomov'un yaptığı çalışma çok önemlidir. Nümizmat Pahomov, 1928-1929 yıllarında Derbent ve civarında yürütülen arkeolojik çalışmalarda XII. yüzyılın ortası ve XIII. yüzyılın başlarına tarihlendirilen madeni paralara denk gelmiştir. Sözü edilen bu arkeolojik keşif esnasında bulunan bu madeni paraların bazılarının Derbent Emirliği içerisinde hüküm sürmüş olan yerel hanedan üyelerine ait olduğu görülmektedir. Bu yerel hanedan üyeleri arasında yukarıda da adını zikrettiğimiz Kuman-Kıpçak soylu olan Bekbars b. Muzaffer'e ve Abdülmelik b. Bekbars (Baybars'ın oğlu Abdülmelik)'a ait paraların olması Kuman-Kıpçak soylu beylerin Derbent Emirliği içerisindeki hâkimiyeti ellerine aldıklarına delalet etmektedir.³⁶ Ayrıca Pahomov'un bulmuş olduğu ve Bekbars B. Muzaffer'e ait olan madeni parada "El-Melik El-Adil Bekbars B. Muzaffer, El-Müstadi-Biemr Allah, El-Melik El Adil Bekbars B. Muzaffer, En-Nasrül-din Allah" şeklinde bir ifadenin de kullanıldığı da belirtilmiştir.³⁷

²⁷ Sercan Musataevic Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. K. Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2014, s. 135.

²⁸ Hadji Ahmedoviç Hizriev, "Çeçnyaya Na Perekrestke Velikogo Şelkovogo Puti", *Trudi Knii Ran*, C.6, 2012, s. 374.

²⁹ Fedorov, *age*, s. 116.

³⁰ *Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, ed. R. Metreveli, İzdatelstvo Artanuji, Tbilisi 2008, s. 193; *Kartlis Tshovreba A History Of Georgia*, ed. R. Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014, s. 182.

³¹ Yuriy Viktoroviç Zelenskiy, *Donskie i Predkavkazskie Polovtsı V XI-Naçale XIII. Vv*, LAMBERT Academic Publishing, London 2018, s. 61. 1110'lu yıllarda Derbent ve civarında bazı göçebe gruplarının (bu gruplara Kuman-Kıpçaklar'da dahildir) zaman zaman Şirvan'a saldırılar gerçekleştiren Derbent emirlerinin yanlarında bulunmaktaydılar. Detaylı bilgi için bkz. James Forsyth, *Kafkasya*, çev. T. Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019, s. 195.

³² Vladimir Minorsky, *A History Of Sharvan And Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer Sons, Cambridge 1958, s. 123.

³³ Vasiliy Vladimiroviç Barthold, "Kavkaz, Turkestan, Volga", *Soçineniya, Tom II Çast I*, ed. B.G. Gafurov, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1963, s. 71.

³⁴ Evgeniy Aleksandroviç Pahomov, "O Derbendskom Knyajestve XII.-XIII. Vv", *II K Tolkovaniyu Pehleviyskih Nadpisey Derbenda*, C.1., 1930, s. 8; Minorsky, *age*, s. 139.

³⁵ Leonid İvanoviç Lavrov, "Emir Derbenta", *İstoçnikovedenie İstorii Dosovetskogo Dagestana*, ed. V.G. Gadjiev, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR Ordena "Znak Poçeta" İstitut İstorii, Yazıkı i Literaturı İm. G. Tsadası, Mahaçkale 1987, s. 127; Pahomov, *agm*, s. 1-2.

³⁶ Gadjiev, Davudov, *age*, s. 236.

³⁷ Pahomov, *agm*, s. 3.

3. Moğollar'ın Bölgeye Gelişi ve Kuman-Kıpçakların Hâkimiyetlerinin Sonlanması

Genel anlamda Kuzey Kafkasya'da hâkim olan Kuman-Kıpçakların, özel anlamda ise Derbent Emirliği içerisinde yer alan Kuman-Kıpçakların hâkimiyetlerinin Moğolların bölgede görülmesi ile sonlandığı ifade edilmektedir. İlk defa 1220 yılının sonbaharında Kafkasya'da görülen Moğollar³⁸ bu tarihte Gürcüler ile Honan Ovası'nda savaşa tutuşmuşlardır.³⁹ İki taraf arasında gerçekleşen bu savaştan sonra Şirvan Geçidi (Şirvan Boğazı) olarak isimlendirilen bölge üzerinden Kuzey Kafkasya topraklarına ulaşan Moğollar⁴⁰ sırasıyla Kasumkent, Hiv, Magu-depe geçidinden geçerek Agul'da görülmüşler ve bu bölgelerden sonra sırasıyla Kumuh, Çoh, Hunzak, Botlih ve Andi topraklarını geçerek Alanların doğu sınırını oluşturan Çeçenistan topraklarına ulaşmışlardır. Ardından sözü edilen bölgeden kuzeye ilerlemek suretiyle de birleşik Alan-Kuman-Kıpçak orduları ile karşılaşmışlardır.⁴¹ Moğolların, Şirvan Geçidi'nden geçerek Kuzey Kafkasya'da ilerlemeye başladıkları esnada onların Dağıstan'ın sahil bölgelerinde bazı Türk kabilelerine ya da topluluklarına rastladıkları bilinmekle beraber bu toplulukların arasında yukarıda da bahsedildiği gibi Kuman-Kıpçakların bulunduğu şüphe götürmez bir gerçektir. Bizim için önemli olan husus bu tarihlerde Kuzey Kafkasya'nın tamamında birtakım etnik değişimlerin meydana gelmesidir. Özellikle, Moğolların Kuzey Kafkasya'da görülmesi bölgenin etnik haritasının değişmesine sebep olmuştur. Bu bağlamda konumuz dâhilinde meydana gelen en önemli değişim, Moğolların bölgedeki faaliyetleri sonrasında Kuman-Kıpçakların Dağıstan'da yaşamakta olan halklar arasına girerek onların etnik oluşumlarına dâhil olmalarıdır. Bu etnik oluşum hususunda Kuzey Kafkasya topraklarında Kuman-Kıpçaklardan en çok etkilenen topluluklar ise Karaçay-Malkarlılar ve Kumuklardır.⁴²

Moğolların Kuzey Kafkasya'da görülmelerinden hemen sonra Kuman-Kıpçaklar içerisinde yer alan bazı grupların bölgenin doğusuna doğru hareket ettiği görülmektedir.⁴³ Sözü edilen dönemin en önemli çağdaş kaynağı olarak bilinen İbnü'l Esir, Kuman-Kıpçakların bu hareketleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. İbnü'l Esir'in ifade ettiğine göre Moğolların Kuzey Kafkasya'da görülmelerinden hemen sonra onlara yenilen Kuman-Kıpçakların bir kısmı dağlık kesimlere çekilmişlerdir.⁴⁴ Genel anlamda, Kuzey Kafkasya'da yerli olarak bilinen toplulukların dağlarda ve dağ eteklerinde yaşadıkları görülürken, bozkırlı olarak isimlendirilen grupların ise bölgede bulunan verimli ovalarda ve vadilerde yaşadıkları bilinmektedir. Bu bağlamda yerli Kafkas kavimleri düzlüklerde tutunmaya çalışsa da bozkır kuşağından bölgeye gelerek burada hâkimiyet kuran güçlü topluluklar tarihin her çağında onları dağlara çekilmeye mecbur bırakmıştır.⁴⁵ Bu noktada ifade edildiği gibi bozkır kuşağından bölgeye gelen Moğolların etkisiyle bazı Kuman-Kıpçak gruplarının İbnü'l Esir'in de belirttiği gibi dağlık alanlara çekilmesi tamamen bu şekilde meydana gelmiştir. Yukarıda İbnü'l Esir tarafından zikredilen dağlık kesimler hakkında birden fazla görüşün öne sürüldüğü görülmektedir. Alekseeva, Davudov, Gadjev ve Şihaidov'a göre bazı Kuman-Kıpçak grupları, Kuzey Kafkasya'nın kuzeydoğusunda bulunan dağlara çekilmek suretiyle Kumukların etnik oluşumlarına dâhil olmuşlardır.⁴⁶ Bir başka görüşe göre Moğollardan kaçan bazı Kuman-Kıpçak grupları Dağıstan'ın güneyine ve Derbent'e doğru gitmişlerdir.⁴⁷

Bu konuda görüş bildiren kişiler arasında yer alan Lavrov ve Davudov'a göre Moğolların faaliyetleri sonrasında bazı Kuman-Kıpçak grupları Terek Nehri'nin güneyine yani günümüzde Kumukların yaşadıkları topraklara ulaşarak onların etnik oluşumlarına dâhil olmuştur.⁴⁸ Bizim görüşümüze göre sözü edilen Kuman-Kıpçak grupları önce Çeçenistan-İnguşetya topraklarına girmişler ve ardından da bu bölgeden doğu ve güneydoğuya ilerlemek suretiyle Kumukların yaşadıkları topraklara ulaşmışlardır. Bu konuda elde edilen

³⁸ Aram Genrihoviç Galstyan, *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017, s. 21-22; Hasan Oktay, *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2020, s. 189.

³⁹ Genceli Kiragos, *Moğol İstilas 1220-1265*, çev. İlhan Arslan, Post Yayınevi, İstanbul 2018, s. 19; Oktay, *age*, s. 190.

⁴⁰ İbnü'l-Esir, *İslam Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. A. Özyayın, 12. Cilt, Bahar Yayınları, İstanbul 1987, s. 344-345; Ibn al-Athir, *The Chronicle Of Ibn Al-Athir Forth Crusading Period From Al-Kamil Fi'l-Ta'rikh, Part 3 The Years 589-629/1193-1231*, çev. D.S. Richards, Routledge, London, New York 2016, s. 221-222; Kiragos, *age*, s. 20; Galstyan, *age*, s. 36-37; Oktay, *age*, s. 21.

⁴¹ Şamil Şahnazaroviç Şamhalov, "Borba Narodov Dagestana Protiv Mongolo-Tatarskogo Naşestviya (XII-XIV Vv.)", *Nedelya Nauki, Materiali XXXVII. İtoğovoy Naučno-Tehniçeskoj Konferentsii Dggu*, ed. T.A. İsmailova, İzdatelstvo DGGU, Mahaçkale 2016, s. 577.

⁴² Fedorov, *age*, s. 116; Davudov, Gadjev, *age*, s. 370.

⁴³ Fedorov, *age*, s. 116.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, *age*, s. 346; Ibn al-Athir, *age*, s. 233.

⁴⁵ Fedorov, *age*, s. 11-12; Yılmaz Nevruz, *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, Sebil Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 383.

⁴⁶ Evgeniya Pavlovna Alekseeva, *Drevnyaya İ Srednevekovaya İstoriya Karaçaevo Çerkesii*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturi, Moskova 1971, s. 171; Davudov, Gadjev, *age*, s. 370.

⁴⁷ Magomed-Paşa Balaşoviç Abdusalomov, *İstoriya Dagestana*, Dagestanskiy Gosudarstvennyy Universitet Narodnogo Hozyaystva, Mahaçkale 2016, s. 29.

⁴⁸ Leonid İvanoviç Lavrov "O Nekotorih Etnografiçeskih Dannih Po Voprosu Proishojdeniya Balkartsev i Karaçaevtsev", *Materiali Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçaevsckogo Narodov, (22-26 İyunya 1959)*, ed. R.M. Taşokova, E.T. Hakuşev, M.M. Tsoraev, Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, s. 66; Omar Malamagomedoviç Davudov, "Etnokulturnie Protsessı V Rannesrednevekovom Prikaspiyskom Dagestana", *Dagestan v Epogu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, Ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale, 1998, s. 129.

arkeolojik veriler de bu durumu kanıtlar niteliktedir.⁴⁹ İbnü'l Esir'in verdiği bilgilerin ve araştırmacıların öne sürdükleri görüşler bağlamında günümüzde Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında yaşamakta olan Türk halklarından birisi olarak bilinen Kumukların kökenleri konusunda birden fazla görüş bulunduğunu da ifade etmeliyiz. Bu minvalde bazı araştırmacılar onların Kuman-Kıpçak soylu olduklarını⁵⁰ bazıları ise onların Hazarların bakiyesi olduklarını ifade etmişlerdir.⁵¹ Bu noktada, Kumukların etnik gelişiminde en önemli rolü oynayan halklar arasında Hazarlar ve Kuman-Kıpçaklar gelirken belirleyiciliğin tıpkı Karaçay-Malkarlılar'da da görüldüğü gibi Kuman-Kıpçaklar tarafından sağlandığı görülmektedir. Kumukların arasında, Enderi⁵² yakınlarında Sokal⁵³ isminde bir Kumuk ailesine tesadüf edilmesi⁵⁴ ve günümüzde Kumuklar arasında görülen mezar taşlarının (sıntaşlar) Kuman-Kıpçaklara ait olan taş heykellerin bakiyeleri olarak görülmesi⁵⁵ Kuman-Kıpçakların, Kumuklar üzerinde bıraktıkları etkilerden sadece bazılarıdır.

4. Dağıstan'da Kuman-Kıpçaklara Ait Olan Bazı Yer İsimleri ve Maddi Ögeler (Taş Heykeller, Mezarlar ve Kurganlar)

4.1. Dağıstan'da Kuman-Kıpçaklara Ait Bazı Yer İsimleri

Her Türk topluluğu gibi Kuman-Kıpçaklarda buldukları bölgede kendilerine ait olan yer isimlerini kullanmışlardır. Dağıstan ve çevresinde bakıldığında da bu durum görülmektedir. Bu bağlamda sözü edilen bölgede Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen ilk yer ismi Kapçagay isimli bir yerleşim yerinin ismidir.⁵⁶ Kapçagay isimli yerleşim yerinin yanında ayrıca günümüzde Dağıstan Cumhuriyeti toprakları içerisinde bulunan Buynak Rayonu'na bağlı olan Kapçigay isimli bir yerleşim yeri de bulunmaktadır. Adjamatov'a göre Kapçigay ismi, Kuman-Kıpçaklar ile yakından alakalıdır.⁵⁷ Sözü edilen bu yerleşim yerlerinin yanı sıra Buynak Rayonu'nda bulunan Erpeli ve Babayurt Rayonu'nda bulunan Kutan-Aul gibi yerleşim yerlerinin isimlerinin de Kuman-Kıpçaklar ile yakından alakalı olduğu ifade edilmektedir.⁵⁸

4.2. Mezarlar ve Kurganlar

Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında, Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen en önemli mezar kalıntısı XII-XIII. yüzyıllara tarihlendirilen ve günümüzde Kızılyurt Rayonu'nda bulunan Miatli mezarlığıdır. Sözü edilen bu mezar kompleksinin yanında 1969 yılında aynı rayon içerisinde bulunan Çiryurt isimli yerleşim yerinin kuzeyinde de Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen bir mezar grubunun da bulunduğu bilinmektedir.⁵⁹ Kızılyurt Rayonu sınırları içerisinde yer alan Miatli ve Çiryurt isimli yerleşim yerlerinde Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen mezarların yanında ayrıca 1948 yılında Dağıstan Cumhuriyeti'nin dağlık kısmı olarak adlandırılan bölgede yer alan Kuli Rayonu'na bağlı olan Kuli isimli yerleşim yerinde bir mezar bulunmuş ve bu mezar kazıyı yürüten ekibin dikkatini çekmiştir. Burada yürütülen kazılarda bu mezara yoğunlaşmış ve mezar detaylı bir şekilde incelenmiştir. Bu mezarın formunun kuzeybatı, güneydoğu yönünde olduğu kazı heyeti tarafından ifade edilmiştir. Mezarda gömülü olan kişilerin başlarının güneydoğu-doğu yönünde uzatılmış olmaları ve mezarın çapının bir metre ile sekiz metre civarında olduğu da ifade edilmiştir.⁶⁰ Kuman-Kıpçaklara ait

⁴⁹ Margarita Mihaylovna Gerasimova, Genrietta Leonidovna Hit, "İstoriko-Antropologičeskie Svedeniya", *İnguşi Narodı i Kulturu*, ed. M.S.G. Albogaçeva, A.M. Martazanov, L.T. Soloveva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 2013, s. 39.

⁵⁰ İsmail Berkok, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958, s. 204; Semyon Mihayloviç Bronevskiy, *Noveşyia İzvestiya O Kavkaze*, Sobranniya i Popolenniya Semenom Bronevskim, Haz. İ.K. Lavrov, Peterburgskoe Vostokovedenie, Sankt-Peterburg, 2004, s. 188; Ekaterina Leonidovna Sosnina, *Yan Pototskiy i Ego Puteşestvie v Astrahanskıe i Kavkazskie Stepi*, İzdatelstvo Spetspeçat, Pyatigorsk 2003, s. 53.

⁵¹ James Forsyth, *Kafkasya*, çev. T. Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul, 2019, s. 36; Kadircan Kafli, *Şimali Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942, s. 33.

⁵² Burası günümüzde Kumukların yoğun olarak yaşadıkları Hasavyurt Rayonu'na bağlı bir köy olarak karşımıza çıkmaktadır.

⁵³ Bu isim bize Kuman-Kıpçakların 1061 yılında Güney Rusya'ya yaptıkları ilk akında başlarında bulunan İskal'ı hatırlatmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. *Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdanoe Po Visočayşemu Povelniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Tom Vtoroy İpatevskaya Letopis*, İzdanie Vtoroe, Tipografiya M.A. Aleksandrova, S. Petersburg 1908, s. 106; *Povest Vremennih Let, Çast Pervaya Tekst i Perevod, Podgotovka Teksta D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçeva, B.A. Romanova, Pod Redaktsiey Çlena-Korrespondeniya An Sssr V.P. Andrianovoy-Peretst, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Moskova-Leningrad 1950, s. 109; Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdavaemoe Postoyannoyu İstoriko-Arheografiçeskoy Kommissieyu Akademii Nauk Sssr, Tom Perviy, Lavrentskaya Letopis*, İzdanie Vtoroe, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Leningrad 1926-1928, s. 115; Mualla Uydu Yücel, *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020, s. 400.

⁵⁴ Julius Von Klaproth, *Travels In The Caucasus And Georgia, Reformed In The Years 1807 And 1808*, çev. F. Shoberl, Printed for Henry Colburn, British and Foreign Public Library, London 1814, s. 33.

⁵⁵ İsmail İbragimoviç Hanmurzaev, "Kumikskie Nadgrobnye Pamyatniki (Sın Taş)", *Tyurki Severnogo Kavkaza: İstoriya, Arheologiya, Etnografiya: Sbornik Nauçnyy Trudov*, ed. A.A. Glaşeva, Elbrusoid, Moskova 2009, s. 56.

⁵⁶ Bayramkulov, *age*, s. 117.

⁵⁷ Bagautdin Adjamatov, *İmena i Familii Narodov Severnogo Kavkaza Tyurkskogo Proishojdeniya Tyurskaya Toponimika Severnogo Kavkaza*, Fond Podderjki Talantlivoy Molodeji İmenii Sultan-Muta Tarkovskogo, Mahaçkale 2022, s. 171.

⁵⁸ Adjamatov, *age*, s. 207; Yaroslav Valentinoviç Pilipçuk, "Rodoplemnaya Struktura Konfederatsii Deşt-i Kıpçak", *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, C. 16, 2018, s. 165.

⁵⁹ Fedorov, Fedorov, *age*, s. 104-107; Sergey Leonidoviç Dudarev., vd., *Arheologičeskie İstoçniki O Proishojdenii i Etnopolitiçeskoy İstorii Naseleniya Severnogo Kavkaza*, Dizayn-Studiya B, Armavir, 2020, s. 203; Abarakov, Davudov, *age*, s. 102.

⁶⁰ Rauf Magomedoviç Munçev, "Arheologičeskie İssledovaniya v Nagornom Dagestane v 1954 g", *Kratkie Soobşeniya O Doklodah i Polevih İssledovaniyah İstituta İstorii Materialnoy Kulturu*, C.71, 1958, s. 49.

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

mezarlarda gömülü olan kişinin ya da kişilerin başlarının doğuya uzanması ya da uzatılması⁶¹ ve Kuzey Kafkasya topraklarında Kuman-Kıpçaklara ait olan mezarların ya da kurganların bir standardı olduğu, bu yapıların çaplarının bir metreden on metreye kadar değişkenlik gösterdiğini göz önüne aldığımızda⁶² yukarıda verilen bilgiler ışığında Kuli isimli yerleşim yerinde bulunan bu mezarlığın Kuman-Kıpçaklara ait olabileceğini ifade edebiliriz. Sözü edilen bu mezara benzer bir mezarın da Betsla Kala ismiyle bilinen yerleşim yerinin yakınlarında bulunduğu da ifade edilmektedir.⁶³

1954 yılında günümüzde Derbent Rayonu'na bağlı olan Velikent isimli yerleşim yerinde yürütülen kazı çalışmaları esnasında yukarıda bahsedilen Kuli isimli yerleşim yerinde bulunan mezara benzer bir mezara tesadüf edilmekle beraber mezarın bulunduğu bölge yöre halkı tarafından Zemnovar Tepe olarak adlandırıldığı da ifade edilmektedir. Munçaev'in belirttiğine göre bu mezarın formu tıpkı Kuli'de bulunan mezar gibi kuzeybatı, güneydoğu şeklindeyken, mezarın uzunluğunun yüz yetmiş beş santimetre, genişliği yüz elli santimetre, yüksekliği ise dokuz metredir.⁶⁴ Sözü edilen bu mezarın Kuli'de bulunan mezar ile benzerlik göstermesi bu Velikent'te bulunan mezarın Kuman-Kıpçaklara ait olabileceği görüşünü öne sürmemizi sağlamaktadır. Günümüz Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen birden fazla kadın mezarlarının bulunduğu bilinmekle beraber sözü edilen bu mezarlar XII.-XIII. yüzyıllara tarihlendirilmektedir.⁶⁵

4.3. Taş Heykeller

Görüldükleri hemen hemen her bölgede olduğu gibi Dağıstan Cumhuriyeti toprakları içerisinde Kuman-Kıpçakların izleri yaptıkları taş heykeller sayesinde tespit edilmektedir. Bu bağlamda Kuzey Kafkasya topraklarının doğusunda yer alan Dağıstan'da Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen birden fazla taş heykel buluntusuna rastlanılmıştır. Sözü edilen bu taş heykellerden ilki 1837-1838 yılları arasında Dağıstan'ı ziyaret eden Karl Eichwald tarafından kaydedilmiştir. Bu yıllarda Eichwald, Tarki (Tarku) ile Kazaniç isimli iki şehrin arasında bulunan bazı taş heykellerden bahsetmiştir.⁶⁶ Eichwald'dan sonra Dağıstan Cumhuriyeti topraklarında farklı tarihlerde günümüzde Babayurt Rayonu içerisinde bulunan Çopalov-Tepe isimli yerleşim yerinde başta olmak üzere⁶⁷ yine günümüzde Kayakent Rayonu toprakları içerisinde bulunan Kayakent isimli yerleşim yerinde⁶⁸ ve Kazbek Rayonu sınırları içerisinde yer alan Yurtistan isimli yerleşim yeri gibi farklı yerlerde⁶⁹ Kuman-Kıpçaklara ait olduğu ifade edilen taş heykellere tesadüf edilmiştir. Dağıstan Cumhuriyeti toprakları içerisinde bulunan taş heykeller hakkındaki son bilgilendirme 1951 yılında M.P. Sevostyanov tarafından verilmiştir. Sevostyanov, günümüz Nogay Rayonu sınırları içerisinde bulunan Kumli/Kumlu isimli yerleşim yerinin yakınlarında bir kurgan ve bu kurganın yakınlarında bulunmuş olan bir taş heykelden bahsetmiş olsa da sözü edilen kurgan ve taş heykel hakkında verilen bu bilgi doğrulanamamıştır.⁷⁰

SONUÇ

Tarihin ilk çağlarından günümüze kadar geçen süre içerisinde stratejik açıdan önemli olmakla beraber münbit topraklara sahip olan Dağıstan coğrafyası bu bölgeden geçen ya da bu bölgeye temas eden tüm toplulukların egemenlik altına almak için mücadele ettiği bölgelerin başında gelmektedir. Sözü edilen bu durum çerçevesinde İskitlerden başlayarak Kuman-Kıpçaklara kadar nice Türk kavmi ya da topluluğunun bu bölgede uzun yıllar süren hâkimiyetler tesis ettiği görülmektedir. Bu konuda görüş bildirmiş pek çok araştırmacının fikrine katılmak suretiyle biz de bölgenin Türkleşmesi sürecinde Kuman-Kıpçakların etkisinin yadsınamaz olduğunu rahatlıkla ifade edebiliriz. Yukarıda da belirtildiği gibi Deşt-i Kıpçak coğrafyasına yayılmış olan Kuman-Kıpçak grupları arasında en kudretlisi olarak bilinen Don Kuman-Kıpçakları arasından bazı kütlelerin, XI. yüzyılın sonunda Kuzey Kafkasya topraklarına nüfuz etmeye başladıkları görülmektedir. XI. yüzyılın sonundan itibaren onların Kuzey Kafkasya'nın batısından ortasına doğru ilerlemek suretiyle Kuban Nehri çevresine ulaşarak buraya yerleştikleri bilinmektedir. Bu bağlamda Kuman-Kıpçakları, Kuban Nehri ve çevresine çeken ana sebebin sözü edilen nehrin çevresinde bulunan toprakların hayvan yetiştirme konusunda verimli olmasıdır. Bir süre Kuban Nehri ve çevresinde kalarak burada zenginleşen Kuman-Kıpçaklar, Kuzey Kafkasya'nın doğusuna ilerleyerek XII. yüzyılın başlarında Dağıstan ve çevresinde görülmeye başlamışlar ve kısa süre içerisinde sözü edilen bölgenin

⁶¹ Bahaeddin Ögel, *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 2003, s. 292-294; Evgeniy İvanoviç Narojnyy, *Srednevekovie Koçevniki Severnogo Kavkaza*, AGPU, Armavir 2005, s. 145; Tekelanı German, "Bugünkü Karaçay-Çerkesiyani Cerinde Burungu Kıpçak Belgile", *Tıngısız Cürekle*, ed. A.İ. Kubanov, Stavropol kitap basmanı, Çerkessk 1979, s. 309.

⁶² Gadlo, *age*, s. 141.

⁶³ Munçaev, *agm*, s. 49.

⁶⁴ Munçaev, *agm*, s. 78.

⁶⁵ Garud-Raşid Abdul-Kadıroviç, Guseynov, "Golovnoy Ubor Polovçanki ("Roga") U Narodov Severovostočno Kavkazskago Visokogorya (İnguşetiya, Dagestan)", *Arheologiya Kak Jizn-Pamyati Evgeniya Pavloviça Mskova*, ed. V. Kruglov, A.S. Lapşin, İ.Yu. Lapşina, Sfera, Volgograd 2019, s. 208.

⁶⁶ Eduard Eichwald, *Reise Auf Dem Caspischen Meere Und In Dem Caucasus*, Stuttgart-Tübingen 1837-1838, s. 88.

⁶⁷ Abarakov, Davudov, *age*, s. 118; Davudov, *agm*, s. 128.

⁶⁸ Gadjeva, *age*, s. 54; Davudov, *agm*, s. 128.

⁶⁹ Amri Rzaeviç Şihaidov, *Epigrafiçeskie Pamyatniki Dagestana X-XVII. vv.* İzdatelstvo Nauka, Moskova 1984, s. 403.

⁷⁰ Tatyana Maksimovna Minaeva, "K Voprosu O Polovtsah Na Stavropole Po Arheologičeskim Danım", *Materialı Po İzuçeniyu Stavropolskogo Kraya*, C.2, 1964, s. 184.

bazı kısımlarına hâkim olmuşlardır. Onların bölgeye gelmelerinin hemen ardından Dağıstan ve çevresinde yer alan bozkır, dağ önü ve zaman zaman da dağ eteklerini hızlı bir şekilde ellerine geçirmelerine bakıldığında bu durumun onları çok zorlamadığı da görülmektedir. Kısa zamanda bu denli bir başarı elde edilmesi bize göre Kuzey Kafkasya'nın her döneminde yaşanan olaylar silsilesi ile açıklanabilir. Buna göre bozkır kuşağından Kuzey Kafkasya topraklarına gelen kavimler ya da topluluklar yerleşik olarak tabir edilen yerli Kafkas kavimlerini dağlara itmekteydiler. Kuman-Kıpçakların bölgeye gelmeleri sonrasında da yerli Kafkas kavimlerinin dağlara çekildiğini göz önüne getirirsek onlardan boşalan sahaların Kuman-Kıpçakların ellerine geçtiğini anlayabiliriz. Makalede de belirtildiği gibi onların, XII. yüzyılın başlarında bölgede görülmelerinden hemen sonra hâkimiyetlerinin başlaması elde edilen maddi öğeler ile de kanıtlanmaktadır. Dağıstan coğrafyasında hüküm sürmüş olan Kuman-Kıpçakların tümünün Derbent Kuman-Kıpçakları ismi altında adlandırılması yanlış bir tanımdır. Bu noktada anonim Gürcü kroniği olan Krallar Kralı David'in Hayatı isimli kronikte Derbent Kuman-Kıpçakları ismiyle zikredilen topluluğun Derbent Emirliği'ne tabi olarak hayatlarını idame ettiren Kuman-Kıpçak kütlelerinden oluştuğunu rahatlıkla ifade edebiliriz.

Bizim fikrimize göre XI. yüzyılın sonundan XIII. yüzyılın 20'li yıllarına kadar Kuzey Kafkasya'nın bozkır, dağ önü ve kısmen de olsa dağ eteklerine hâkim olan Kuman-Kıpçak grupları arasında Dağıstan'da yaşamakta olan iki grup vardı. Bu iki grubun da toprakları ilk başlarda yani XII. yüzyılın başlarında tarihî Derbent şehrinin kuzeyindeki bölgeden müteşekkil idi. Bu gruplardan birincisi Kuzey Kafkasya'nın doğusunda bulunan en önemli nehirlerden birisi olan Terek Nehri'nden tarihî Derbent şehrinin kuzeyinde bulunan düzlük arazileri ellerinde tutan Kuman-Kıpçak grupları idi. Yüksek ihtimalle ilk grup olarak bahsettiğimiz bu grup 1185 yılında Gürcistan Krallığı'na göç eden Kuman-Kıpçak grupları içerisinde yer almaktaydılar. İkinci grup ise makalede de isimlerinden sıkça bahsedilen Derbent Kuman-Kıpçakları idi. Sözü edilen bu grubun Derbent Emirliği'ne tabi olarak yaşadıkları yukarıda zikredilen Gürcü kroniğinin verdiği bilgiler ışığında doğrulanmaktadır. Bizim görüşümüze göre XII. yüzyıldan itibaren Dağıstan bölgesine nüfuz etmeye başlayan Kuman-Kıpçak gruplarından bazıları Derbent Emirliği'nin hizmetine girerek burada paralı asker olarak emirliğin ordularında yer almışlardır. Kuvvetle muhtemel 1120'li yıllardan itibaren ordudaki yerlerini sağlamlaştıran Kuman-Kıpçak beyleri tıpkı Memlükler'de de görüldüğü gibi zaman içerisinde kontrolü kendi ellerine almışlardır. Bu şekilde emirliğin kontrolünü ellerine alan Kuman-Kıpçak soylu beylerin, XII. yüzyılın 70'li yıllarından XIII. yüzyılın 20'li yıllarına kadar yaklaşık elli yıllık bir süre zarfında Derbent Emirliği'nin tahtında kaldıklarını söyleyebiliriz.

Sözü edilen Kuman-Kıpçak soylu beylerin emirliğin tahtını ele geçirmeleri nüvizmat E.A. Pahomov'un 1928-1929 yıllarında Derbent ve çevresinde yürütmüş olduğu çalışmalar sonucunda ispat edilmiştir. XIII. yüzyılın 20'li yıllarına gelindiğinde Kuzey Kafkasya topraklarında büyük bir değişim meydana gelmiştir. Sözü edilen bu değişimin mimarı Moğollardır. Onların, Kuzey Kafkasya'daki faaliyetlerinden Dağıstan ve civarı da nasibini almakla beraber bölgede önemli etnik değişimlerin de meydana geldiği görülmektedir. Özellikle sözü edilen bu değişimin en büyük sonucu günümüzde Dağıstan topraklarında yaşamakta olan Kumukların etnik oluşumlarının önemli bir kısmının Kuman-Kıpçaklar tarafından tamamlanmasıdır. Kumuklar üzerinde Kuman-Kıpçak etkisi hem dönemin çağdaş kaynakları arasında yer alan İbnü'l Esir'in ifade ettiklerinden hem de günümüzde hâlâ varlığı bilinen yer ve aile isimleri ile gözler önüne serilmektedir. Bilhassa makalede zikredilen yer isimlerinin Kumukların yoğun olarak yaşadıkları yerler ile uyuşması bu durumun gerçekliğini göstermektedir. Aynı zamanda Dağıstan'da XII.-XIII. yüzyıllara tarihlendirilen Miatli, Çiryurt, Kuli, Velikent gibi yerleşim yerlerinde tesadüf edilen mezarlar ya da kurganların özelliklerine bakıldığında bu mezarların Kuman-Kıpçaklara ait olabileceği ifade edilmiştir. Bu mezarların tüm özelliklerini bir araya getirdiğimizde dört mezarın Kuman-Kıpçaklara ait olduğunu ifade etmemizde bir sakınca yoktur. Mezarların yanı sıra Dağıstan topraklarında Kuman-Kıpçaklara ait olan maddi öğelerden diğeri de taş heykellerdir. Tarki, Kazaniç, Çopalov-Tepe, Kayakent, Yurtistan gibi muhtelif yerleşim yerlerinde Kuman-Kıpçaklara ait olan heykellere tesadüf edilmiştir. Sözü edilen tüm yer isimleri, mezarlar, kurganlar ve taş heykellerin çoğunun ortak özelliği Kumukların yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde bulunmasıdır. Bunun yanında bu öğelerin Dağıstan'ın belli kısımlarında özellikle de Derbent Emirliği'nin sınırları içerisinde bulunduğunu da belirtmek gerekmektedir.

KAYNAKÇA

ABAKAROV, A.İ., DAVUDOV, O.M., *Arheologičeskaya Karta Dagestana*, Nauka, Moskova 1993.

ABDUSALAMOV, M. P. B., *İstoriya Dagestana*, Dagestanskiy Gosudarstvennyy Universitet Narodnogo Hozyaystva, Mahaçkale 2016.

ADJAMATOV B., *İmena i Familii Narodov Severnogo Kavkaza Tyurkskogo Proishojdeniya Tyurskaya Toponimika Severnogo Kavkaza*, Fond Podderjki Talantlivoy Molodeji İmenii Sultan-Muta Tarkovskogo, Mahaçkale 2022.

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

AHİNCANOV, S. M., *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, çev. K. Yıldırım, Selenge Yayınları, İstanbul 2014.

ALEKSEEVA, E.P., *Drevnyaya i Srednevekovaya İstoriya Karaçaevo Çerkesii*, İzdatelstvo Nauka Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1971.

ANCHABADZE, G., *The Vainaks (The Chechen And Ingush)*, Caucasian House, Tbilisi 2009.

ANÇABADZE, Z.V., “Kıpçaki Severnogo Kavkaza Po Dannım Gruzinskih Letopisey XI-XIV Vekov”, *Materialı Nauçnoy Sessii Po Probleme Proishojdeniya Balkarskogo i Karaçaevskogo Narodov*, ed. R.M. Thašovoka, E.T. Hakuşev, M. M. Tsoraev, Kabardino-Balkarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Nalçik 1960, ss. 113-126.

BARTHOLD, V.V., “Kavkaz, Turkestan, Volga”, *Soçineniya*, Tom II Çast I, ed. B.G. Gafurov, İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, Moskova 1963, ss. 789-796.

BAYRAMKULOV, A.M., *K İstorii Alanskoy Onomastiki i Toponimiki*, Karaçaevo-Çerkeskoe Respublikanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Çerkessk 1995.

BERKOK, İsmail, *Tarihte Kafkasya*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1958.

BUNİYATOV, Z. M., “Dağistan”, *DİA*, 8. Cilt, İstanbul 1993, ss. 404-406.

ÇANDARLI ŞAHİN, A., *Maddi Buluntulara Göre Kuman/Kıpçaklarda Kültürel Hayat*, Gece Kitaplığı, Ankara 2019.

DAVUDOV, O. M., “Etnokulturnie Protsessi V Rannesrednekovom Prikaspiyskom Dagestana”, *Dagestan v Epogu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, Ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale, 1998, ss. 124-135.

DUDAREV, S.L., PELİH, A.L., SAVENKO, S.N., TSEHLADZE, G.R., *Arheologiçeskie İstoçniki O Proishojdenii i Etnopolitiçeskoj İstorii Naseleniya Severnogo Kavkaza*, Dizayn-Studiya B, Armavir 2020.

EİCHWALD, E., *Reise Auf Dem Caspischen Meere Und İn Dem Caucasus*, Stuttgart-Tübingen 1837-1838.

FEDOROV, G.S. “K Etnogenezi Kumikov”, *Dagestan v Epogu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, ss. 159-163.

FEDOROV, Ya. A., FEDOROV, G.S., *Rannie Tyurki Na Severnom Kavkaze*, Moskovskogo Universiteta, Moskova 1978.

FEDOROV, Ya. A., *İstoriçeskaya Etnografiya Severnogo Kavkaza*, İzdatelstvo Moskovskogo Universiteta, Moskova 1983.

FORSYTH, J., *Kafkasya*, çev. T. Binder, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 2019.

GADJAEV, A.İ., *Velikaya Kavkazskaya Stena Mejdu Tyurskim Severom i İranskim Yugom v VI.-VIII. Vv*, İnstitut Tyurkologii, Moskova 2013.

GADJİEV, M.G., DAVUDOV, O.M., ŞİHSAİDOV, A.R., *İstoriya Dagestana s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XV. Vv*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale 1996.

GADJİEVA, S.Ş., *Kumiki İstoriçeskoe Proşloe Kultura Bit*, Kniga Pervaya, Dagestanskoe Knijnoe İzdatelstvo, Mahaçkale 2000.

GADLO, A.V., *Etniçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza X-XIII. Vv*, İzdatelstvo S. Peterburgskogo Universiteta, Sankt-Peterburg 1994.

GALSTYAN, A.G., *Ermeni Kaynaklarına Göre Moğollar*, çev. İlyas Kemaloğlu, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2017.

Genceli Kiragos, *Moğol İstilası 1220-1265*, çev. İlhan Arslan, Post Yayınevi, İstanbul 2018.

GERASİMOVA, M.M., HİT, G.L., “İstoriko-Antropologiçeskie Svedeniya”, *İnguşi Narodı i Kulturu*, ed. M.S.G. Albogaçieva, A.M. Martazanov, L.T. Soloveva, İzdatelstvo Nauka, Moskova 2013, ss. 37-46.

GERMAN, T., “Bugüngü Karaçay-Çerkesiyanı Cerinde Burungu Kıpçak Belgile”, *Tıngısız Cürekle*, ed. A.İ. Kubanov, Stavropol kitap basmanı, Çerkessk 1979, ss. 304-312.

GMIRYA, L.B., “Politiçeskie Obrazovaniya Prikaspiyskogo Dagestana V Postarabskiy Period (IX.-X. vv)”, *Dagestan v Epogu Velikogo Pereseleniya Narodov (Etnogenetiçeskie İssledovaniya)*, ed. M.A. Aglarov, İnstitut İAE DNTS RAN, Mahaçkale 1998, ss. 169-188.

- GOLDEN, P. B., *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. O. Karatay, Ötüken, İstanbul 2014.
- GOLEBİOWSKA-TOBIASZ, A., *Monumental Polovtsian Statues in Eastern Europe: The Archaeology, Conservation And Protection*, Versita, London 2013.
- GÖKBEL, A., *Kıpçak Türkleri (Siyasî ve Dinî Tarihi)*, Ötüken, İstanbul, 2000.
- GUSEYNOV, G.R.A.K., “Golovnoy Ubor Polovçanki (“Roga”) U Narodov Severovostočno Kavkazskago Visokogorya (İnguşetiya, Dagestan)”, *Arheologiya Kak Jizn-Pamyati Evgeniya Pavloviça Miskova*, ed. V. Kruglov, A.S. Lapşin, İ.Yu. Lapşina, Sfera, Volgograd 2019, ss. 208-211.
- HANMURZAEV, İ.İ., “Kumıkskie Nadgrobnie Pamyatniki (Sın Taş)”, *Tyurki Severnogo Kavkaza: İstoriya, Arheologiya, Etnografiya: Sbornik Nauçnyy Trudov*, ed. A.A. Glaşeva, Elbrusoid, Moskova 2009, ss. 54-67.
- HİZRİEV, H.A., “Çeçnya Na Perekrestke Velikogo Şelkovogo Puti”, *Trudi Knii Ran*, C.6, 2012, ss. 373-376.
- HİZRİEV, H.A., “Vzaimootşeniya Çeçni S Soslednimi İ Narodami İ Rusyu V Period Rannego Srednevekoya”, *Materialı Vserossiyskoy Nauçnoy Konferentsii 25-27 Dekabrya 2002*, ed. R.H. Dadaşeva, S.S. Magamadova, Kompleksniy Nauçno-İssledovatel'skiy İstitut Rossiyskoy Akademii Nauk, Grozniy 2003, ss. 324-329.
- Ibn al-Athir, *The Chronicle Of Ibn Al-Athir Forth Crusading Period From Al-Kamil Fi 'l-Ta'rikh*, Part 3 The Years 589-629/1193-1231, çev. D.S. Richards, Routledge, London-New York 2016.
- İbnü'l-Esîr, *İslam Tarihi El Kâmil Fi't-Tarih Tercümesi*, çev. A. Özeydin, 12. Cilt, Bahar Yayınları, İstanbul 1987.
- İSHAKOV, D.M., İZMAYLOV, İ.L., *Etnopolitiçeskaya İstoriya Tatar v VI. Pervoy Çetverti XV.*, İman, Kazan 2000.
- KAFILİ, K., *Şimali Kafkasya*, Vakıf Matbaası, İstanbul 1942.
- Kartlis Tshovreba A History Of Georgia*, ed. R. Metreveli, Artanuji Publishing, Tbilisi 2014.
- Kartlis Tshovreba İstoriya Gruzii*, ed. R. Metreveli, İzdatelstvo Artanuji, Tbilisi 2008.
- KLAPROTH, J. V., *Travels In The Caucasus And Georgia, Reformed In The Years 1807 And 1808*, çev. F. Shoberl, Printed for Henry Colburn, British and Foreign Public Library, London 1814.
- KOLTSOV, P.M., “Naselenie Severo-Zapadnogo Prikaspiya V Drevnyuyu Srednevekovuyu Epohi”, *Koçevnie Narodi Yuga Rossii: İstoriçeskiy Opit i Sovremennost, Materialı Rosiyskoy Nauçnoy Konferentsii s Mejdunarodnim Uçastiem 16-19 Marta 2016*, ed. A.N. Komandjiaev, FGBOU BO, Elitsa 2016, ss. 45-50.
- KUDRYAVTSEV, G. M., *Polovetskaya Zemlya XI-XIV. Vekov: İstoriya i Kultura*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Sankt-Peterburgskiy Gosudarstvenniy Universitet, Sankt-Peterburg 2017.
- KURAT, A. N., *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri*, 2. Baskı, Murat Kitabevi Yayınları, Ankara 1992.
- LAVROV, L.İ., “Emiri Derbenta”, *İstoçnikovedenie İstorii Dosovetskogo Dagestana*, ed. V.G. Gadjiev, Dagestanskiy Filial Akademii Nauk SSSR Ordena “Znak Poçeta” İstitut İstorii, Yazıkı i Literaturı İm. G. Tsadası, Mahaçkale 1987, ss. 126-132.
- MAGOMEDOV, M.G., *Obrazovanie Hazarskogo Kaganata*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1983.
- MİNAEVA, T.M., “K Voprosu O Polovtsah Na Stavropole Po Arheologičeskim Dannım”, *Materialı Po İzuçeniyu Stavropolskogo Kraya*, C.2., 1964, ss. 167-196.
- MİNORSKY, V., *A History Of Sharvan And Darband in the 10th-11th Centuries*, W. Heffer Sons, Cambridge 1958.
- MROVELİ, L., *Jizn Kartliyskih Tsarey, İzvleçenie Svedeniy Ob Abazah*, Narodah Severnogo Kavkaza i Dagestana, çev. G.V.Tsulaya, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1979.
- MUNÇAEV, R.M., “Arheologičeskie İssledovaniya v Nagornom Dagestane v 1954 g”, *Kratkie Soobşeniya O Doklodah i Polevıh İssledovaniyah İstituta İstorii Materialnoy Kulturi*, C.71, 1958, ss. 41-52.
- NAROJNİY, E.İ., *Srednevekovie Koçevniki Severnogo Kavkaza*, AGPU, Armavir 2005.
- NEVRUZ, Y., *Umûmî Kafkas Tarihine Giriş I*, Sebil Yayinevi, İstanbul 2017.

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

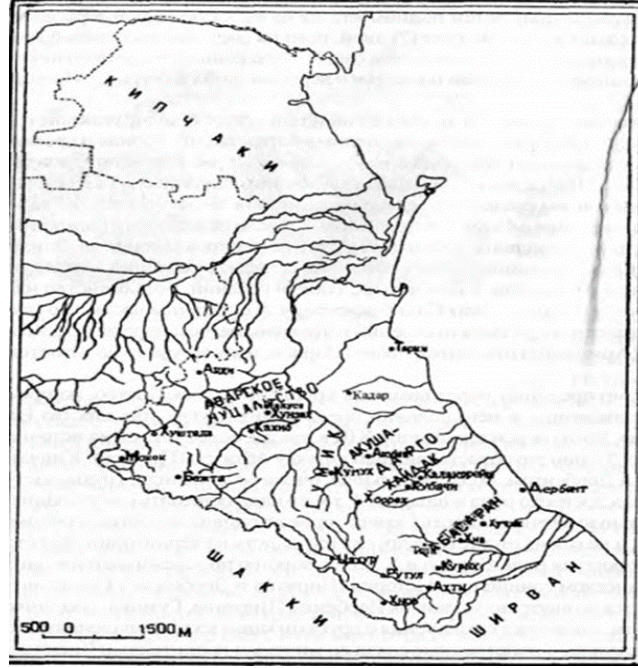
- OKTAY, H., *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Hitabevi Yayınları, Ankara 2020.
- ÖGEL, B., *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2003.
- ÖZBAY, Ö., *Dünden Bugüne Kuzey Kafkasya*, 2. Baskı, Kafkas Derneği Yayınları, Ankara 1999.
- PAHOMOV, E.A., "O Derbendskom Knyajestve XII.-XIII. Vv", *II K Tolkovaniyu Pehleviyskih Nadpisey Derbenda*, C.1., 1930, ss. 1-12.
- PELER, G. Y. A., "Kafkasya'da Türk Lehçelerinin Fonksiyonları", *Karadeniz Araştırmaları*, S. 36, 2013, ss. 163-188.
- PELER, G. Y., *Derbendname*, Kesit Yayınları, İstanbul, 2017.
- PİLİPÇUK, Ya. V., "Mejetniçeskie Otnoşeniya Na Kavkaze (Kıpçakskiy Faktor)", *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, C.13., 2012, ss. 73-79.
- PİLİPÇUK, Ya. V., "Rodoplemennaya Struktura Konfederatsii Deşt-i Kıpçak", *Materialı i İssledovaniya Po Arheologii Severnogo Kavkaza*, C.16, 2018, ss. 164-179.
- PLETNEVA, S.A., *Polovtsı*, Nauka, Moskova 1990.
- Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdannoe Po Visoçayşemu Povelniyu İmperatorskoyu Arheografiçeskoyu Kommissieyu, Tom Vtoroy İpatevskaya Letopis*, İzdanie Vtoroe, Tipografiya M.A. Aleksandrova, S. Petersburg 1908.
- Polnoe Sobranie Russkih Letopisey, İzdavaemoe Postoyannoyu İstoriko-Arheografiçeskoy Kommissieyu Akademii Nauk Sssr, Tom Perviy, Lavrentskaya Letopis*, İzdanie Vtoroe, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Leningrad 1926-1928.
- Povest Vremennih Let*, Çast Pervaya Tekst i Perevod, Podgotovka Teksta D.S. Lihaçeva, Perevod D.S. Lihaçeva, B.A. Romanova, Pod Redaktsiey Çlena-Korrespondeniya An Sssr V.P. Andrianovoy-Peretst, İzdatelstvo Akademii Nauk Sssr, Moskova-Leningrad 1950.
- RASONYI, L., *Tarihte Türklük*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1971.
- RATUŞNİYAK, O.V., "Adıgi, Alanı i Polovtsı Na Kubani V X-Seredine XIII. Vv.", *İstoriya Kubani s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XX. Veka*, ed. V.V. Serdeçniya, OİPTS Perepektivi Obrazovaniya, Krasnodar 2004, ss. 56-61.
- SİZOV, V. İ., "Vostoçnoe Pobereje Çernago Morya Arheolojiçeskiya Ekskursii", *Materialı Po Arheologii Kavkaza*, C.2, 1889, ss. 97-102.
- SOSNİNA, E.L., *Yan Pototskiy i Ego Puteşestvie v Astrahanskıe i Kavkazskie Stepi*, İzdatelstvo Spetspeçat, Pyatigorsk 2003.
- ŞAMHALOV, Ş.Ş., "Borba Narodov Dagestana Protiv Mongolo-Tatarskogo Naşestviya (XII-XIV Vv.)", *Nedelya Nauki, Materialı XXXVII. İtogovoy Nauçno-Tehniçeskoy Konferentsii Dgggu*, ed. T.A. İsmailova, İzdatelstvo DGGU, Mahaçkale 2016, ss. 577-578.
- ŞİHSAİDOV, A.R., *Epigrafiçeskie Pamyatniki Dagestana X-XVII. Vv*, İzdatelstvo Nauka, Moskova 1984.
- TAŞAĞIL, A., *Gök-Türkler I, II, III*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2018.
- TAŞAĞIL, A., *İlk Türkler Bozkırdan Dünyaya Yayılanlar*, Kronik Kitap, İstanbul 2021.
- USPENSKİY, P.S., "Mogilniki S Truposojjeniyami VIII.-XIII. Vv. Na Severo-Zapadnom Kavkaze (Dinamika Areala Pogrebalnogo Obryada)", *Rossiyskaya Arheologiya*, C.4., 2013, ss. 86-98.
- VELİKAYA, N.N., DUDAREV, S.L., SAVENKO, S.N., *Etnogenez i Etnopolitiçeskaya İstoriya Severnogo Kavkaza (Drevnosti, Srednevekove, Novoe Vremya)*, Dizayn-Studiya B, Armavir 2019.
- VESELOVSKİY, N.İ., "Otçet O Paskpkah, Proizvedennih V 1894 G. N.İ. Veselovskim V Tavriçeskoy Gub. İ Kubanskoy Obl. Otçet İmperatorskoy Arheolojiçeskoy Kommissii", *Tipografiya Glavnago Upravleniya Udblov, Sanktpeterburg* 1896, ss. 78-87.
- YALVAR, C., "Gürcü Kaynaklarında İlk Kez Görülmelerinden Moğol İstilasına Kadar Gürcistan'da Kıpçaklar ve Çevre Bölgeler Üzerinde Etkileri", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, C. 124, 2020, ss. 279-306.
- YÜCEL, M. U., *9. Yüzyıldan 13. Yüzyıla İlk Rus Yıllıklarında Türkler*, Doğu Kütüphanesi, İstanbul 2020.

YÜCEL, M.U, “Kumanlar (Kıpçакlar)”, *Doğu Avrupa Türk Tarihi*, Ed. Osman Karatay, Serkan Acar, 2. Baskı, Kitabevi, İstanbul 2015, ss. 541- 575.

ZELENSKİY, Yu.V., *Donskie i Predkavkazskie Polovtsy V XI-Naçale XIII. Vv*, LAMBERT Academic Publishing, London 2018.

EKLER

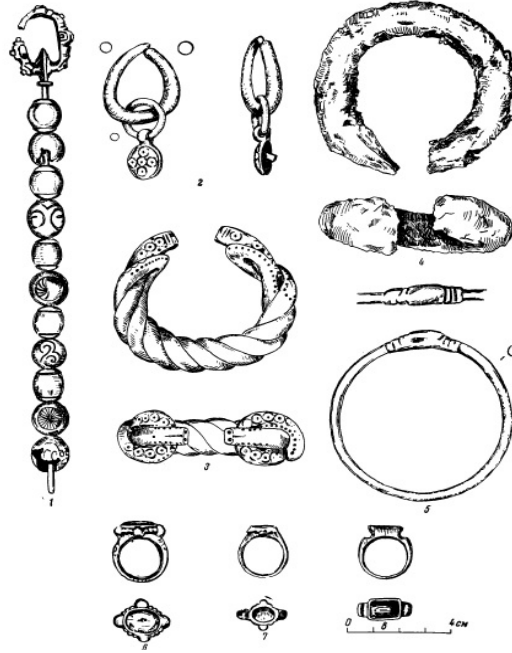

Ek. 1. XI.-XIII. yüzyıllarda Dağıstan ve Çevresi (Magomed Gadjeviç Gadjeiev, Omar Malamagomedoviç Davudov, Amri Rzaeviç Şihsaidov, *İstoriya Dagestana s Drevneyşih Vremen Do Kontsa XV. Vv*, İzdatelstvo DNTS RAN, Mahaçkale, 1996, s. 240).

Ek.2. Moğolların 1222, 1238-1240 Yıllarında Kuzey Kafkasya’da Geçtikleri Bölgeler (Albert İshakoviç Gadjaev, *Velikaya Kavkazskaya Stena Mejdu Tyurskim Severom i İranskim Yugom v VI.-VIII. Vv*, Institut Tyurkologii, Moskova, 2013, s. 38).

XII.-XIII. YÜZYILLARDA DAĞISTAN'DA KUMAN-KIPÇAK VARLIĞI

Ek.3. Kuli isimli yerleşim yerinde Kuman-Kıpçaklara ait olduğu düşünülen mezardan çıkan malzemeler (R.M. Munçayev, “Arheologičeskie İssledovaniya v Nagornom Dagestane v 1954 g.”, *Kratkie Soobşeniya O Dokladah i Polevih İssledovaniyah İnstituta İstorii Materialnoy Kulturi*, C. 71, İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, Moskova 1958, s. 77).

 GTTAD	
Makale Bilgileri:	
Etik Kurul Kararı:	<i>Etik Kurul Kararından muaftır.</i>
Katılımcı Rızası:	<i>Katılımcı yoktur.</i>
Mali Destek:	<i>Çalışma için herhangi bir kurum ve projeden mali destek alınmamıştır.</i>
Çıkar Çatışması:	<i>Çalışmada kişiler ve kurumlar arası çıkar çatışması bulunmamaktadır.</i>
Telif Hakları:	<i>Çalışmada kullanılan görsellerle ilgili telif hakkı sahiplerinden gerekli izinler alınmıştır.</i>
Article Information:	
Ethics Committee Approval:	<i>It is exempt from the Ethics Committee Approval</i>
Informed Consent:	<i>No participants.</i>
Financial Support:	<i>The study received no financial support from any institution or project.</i>
Conflict of Interest:	<i>No conflict of interest.</i>
Copyrights:	<i>The required permissions have been obtained from the copyright holders for the images and photos used in the study.</i>